

APPROACHES TO ISLAMIC MONETARY STANDARD

ÖMER FARUK TEKDOĞAN

Hazine ve Maliye Bakanlığı

Mail: faruk.tekdogan@hazine.gov.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4397-1718>

ABSTRACT

It can be said that the Islamic world, which has to adopt the institutions and rules imposed by the international monetary system, has largely lost its connection with the traditional Islamic institutions and practices in this context. The number of studies on the Islamic monetary system in the field of Islamic economics, which has emerged as a new discipline, is increasing day by day. Some of them can be described as practical studies to run the system on the same basis by adapting institutions, rules and tools in the conventional system according to Islamic norms. Some other studies show the effort to draw a plan for all aspects of a monetary system unique to Islam. In all these studies, the subject that does not receive the attention it deserves is the monetary standard. Money is a measure of value. Since the value of every economic asset is measured in money, it is inevitable that there should be a stability in the standard offered by this measure. Therefore, before drawing the framework of an Islamic monetary system, the basic measure of this, the Islamic monetary standard, must be determined. In this study, money standards applied from past to present are explained and their advantages and disadvantages are discussed.

Keywords: Islamic monetary system, monetary standard, Islamic monetary standard, gold standard, gold exchange standard, managed money standard, gold dinar.

Makaleye Ait Bilgiler

Makale Türü:	Araştırma
Geliş Tarihi:	01.07.2020
Kabul Tarihi:	14.09.2020
Yayın Tarihi:	15.11.2020
Yayın Sezonu:	Temmuz - Aralık

Makaleye Atıf Bilgisi

TEKDOĞAN Ömer Faruk (2020). "İslami Para Standardına Dair Yaklaşımlar", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, sayfa aralığı: 194 | 211

muhafazakârdüşünce • yıl:16 - sayı:59 • temmuz-aralık 2020

İSLAMİ PARA STANDARDINA DAİR YAKLAŞIMLAR

ÖMER FARUK TEKDOĞAN

Öz

Uluslararası para sisteminin dayattığı kurumları ve kuralları benimsemek mecburiyetinde kalan İslam dünyasının bu kapsamdaki geleneksel İslami kurumlar ve uygulamalar ile bağının büyük ölçüde koptuğu söylenebilir. Yeni bir disiplin olarak ortaya çıkan İslam iktisadı alanında İslami para sistemine yönelik çalışmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Bunların bir kısmı konvansiyonel sistemdeki kurumları, kuralları ve araçları İslami normlara göre uyarlayarak aynı temel üzerinde sistemi yürütmeye yönelik pratiğe dönük çalışmalar olarak nitelendirilebilir. Diğer bir kısım çalışmalar ise İslam'a özgün bir para sistemi yapısının tüm yönleriyle planını çizme gayretini göstermektedir. Tüm bu çalışmalarda kanaatimizce hak ettiği ilgiyi görmeyen konu para standardıdır. Para bir değer ölçme aracıdır. Ekonomik her varlığın değeri para ile ölçüldüğüne göre bu ölçünün sunduğu standartta bir istikrar olması gerekliliği kaçınılmazdır. Bu nedenle, İslami bir para sisteminin çerçevesini çizmeden önce bunun temel ölçüsü olan İslami para standardının belirlenmesi gerekir. Bu çalışmada, geçmişten günümüze uygulanan para standartları anlatılmakta ve bunların avantajları ile dezavantajları tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: İslami para sistemi, para standardı, İslami para standardı, altın standardı, altın kambiyo standardı, kontrol edilen para standardı, altın dinar.

Giriş

Para sistemi değişen ve çoğalan kuralları ve kurumlarıyla günümüzde karmaşık bir yapıya bürünmüştür. Bankacılık sistemi para arzının ve kontrolünün hayati bir parçası olarak para sisteminde bugünkü yerini almıştır. Hz. Muhammed zamanında bimetalist para standardı olarak altın ve gümüş para olarak kullanılmaktaydı. O dönemde, günümüzdeki gibi belki para sistemi denecek kurallar ve kurumlar yoktu, ancak para arzıyla ilgili sorunlar İslam tarihinde çok defa baş göstermiştir. Hz. Ömer döneminde piyasadaki para darlığı nedeniyle deve derisinden itibarî para basılması gündeme gelmiştir. Emevî Halifesi Abdülmelik bin Mervan döneminde İslam devleti kendi parasını basmaya başlamıştır. Daha sonra piyasadaki nakit ihtiyacını karşılamak için fülüs adı verilen ve itibarî para niteliği taşıyan bakır sikkelerin İslam devletlerinde kullanıldığını görüyoruz. Bu itibarla, sistemin daha basit görüldüğü dönemlerde bile İslam devletlerinde paranın arzı ve kontrolü için yapılan girişimler göz önüne alındığında, günümüzde İslam'ın sosyoekonomik hedeflerine ve İslam hukukunun amaçlarına uygun adil bir para sistemine ulaşılabilecek yolun taşlarını döşeminin o kadar kolay olmadığı anlaşılmaktadır.

Para sisteminde yurtiçinde para arzının kontrolüne yönelik düzenleme ve politikalar öne çıkarken, uluslararası boyutta ise ülke para biriminin diğer para birimleri karşısındaki değerini belirlemeye yönelik politikalar öne çıkmaktadır. Meselenin dış ticaret boyutu ülkelerin uluslararası para sistemine entegre olmasını mecbur kılmaktadır. Yargı sistemi, anonim şirketler, merkez bankaları ve kaydî para üreten özel bankalar gibi çağdaş kurumlar Batı kökenlidir ve sömürgecilik döneminde İslam memleketlerine yerleştirilmiştir. Batıda ortaya çıkan ve ekonomik sistemi oluşturan kurumların İslam ülkelerince İslamlaştırılma çabaları zayıf bir teorik ve felsefi zeminde olmuştur (Javaid, 2019). İslam dünyasının durakladığı bir döneme denk gelen para ve bankacılık sistemindeki Batı kaynaklı değişim süreci sonucunda, Batı hâkimiyeti veya etkisi altındaki İslam ülkelerinin para ve bankacılık sistemleri buna göre şekillenmiştir (Tekdoğan, 2020b).

Bir ekonomide kaynak dağılımının adil olması, gelir ve servetin adil biçimde bölüşülmesi, bu noktada standart hesap biriminin değerindeki istikrara bağlıdır. Bir değer ölçme birimi olarak paranın gerçek değerinde sürekli ve önemli miktarda aşınma sonucunda sosyoekonomik adaletin ve toplumun refahının elde edilmesi zorlaşmaktadır. Bu doğrultuda, paranın değerinde istikrarı sağlamak para sisteminde en öncelikli konu olmaktadır (Chapra, 1996)

Bu çalışmanın amacı, para sisteminde bir ölçüt mekanizması olarak para standartlarını inceleyerek İslam'da paraya ve para standardına yönelik

tartışmaları, fihhi ve iktisadi boyutuyla ele alarak avantaj ve dezavantajlarıyla değerlendirmektedir. Bu çerçevede, birinci bölümde İslami para sistemine yönelik İslam iktisadı literatürüne yer verilmiştir. İkinci bölümde, geçmişten günümüze uygulanan para standartları anlatılmış, üçüncü bölümde ise mesele İslam tarihi ve iktisadı açısından ele alınmıştır. Dördüncü bölümde para standartlarının uygulama sorunları değerlendirilmiştir.

Literatür Taraması

İslami bir para sisteminin günümüz realiteleri çerçevesinde hangi kurumlar ve kurallardan oluşması gerektiği İslam iktisatçılarınca tartışılan bir konudur. Ancak İslami para standardına bu tartışmalar arasında spesifik olarak temas eden çalışmaların az olduğunu söyleyebiliriz. Dikkate değer çalışmalara konumuz bağlamında değinmek gerekmektedir.

Al-Jarhi, faizsiz bir ekonominin İslami değerlere uygun biçimde parasal ve finansal yapısını ve çerçevesini çizmektedir. Bu yapıyı merkez bankası, ticari bankalar, devlet hazinesi ve finansal piyasa araçları bağlamında ortaya koyarken para üretimi ve para arzının kontrolünü de incelemekte, faizli sistemden faizsiz sisteme geçişe yönelik önerilerde bulunmaktadır (Al-Jarhi, 1980).

Khan & Mirakhor, İslami bir bankacılık sisteminin olması gereken kurumsal özelliklerini ortaya koyup İslami finansal sistemin teorik bir modelini sunmaktadır. Çalışmanın amacı finansal işlemlerin İslami bir ekonomide İslami değerlere uygun olarak nasıl yapılabileceğini açıklayıp para politikasının buradaki rolünü incelemektir. Bu amaç uğrunda ortaya çıkan başlıca sorunlar para ve maliye politikalarının rolü, döviz kuru politikası ile değişen tasarruf ve yatırım sisteminin büyüme ve kalkınma üzerindeki etkileridir (Khan & Mirakhor, 1989).

Chapra, İslami bir ekonomide para yönetiminde bazı soruların cevabını aramaktadır. Günümüzde kontrol edilen para sistemi yeni bir olgudur ve Hz. Muhammed döneminde buna benzer bir örnek bulunmamaktadır. O halde; o dönemki para sistemine dönmek mümkün müdür yoksa kontrol edilen para sistemine bir sakınca görülmeden devam edilmeli midir? Devam edilecekse bu sistem İslam hukukunun gayesine uygun nasıl hizmet eder hale getirilebilir? Bu tartışmaya girmeden önce geçmişte tatbik edilen para sistemleri kısaca anlatılmaktadır. Bu doğrultuda, İslami bir ekonomide para sisteminin yönetiminde para arzının yanı sıra para talebini belirleyen unsurlar da anlatılmıştır. İslam ülkelerinin kontrol edilen para sistemini benimsemesinde İslam hukukuna aykırı bir durum bulunmadığı, esasında metal standardı, altın standardı ve altın kambiyo standardı ortadan kalktığına göre kontrollü para sistemine bir alternatifin görünürde olmadığı sonucuna varılmıştır (Chapra, 1996).

Hasan, altın dinarcıları ve altın standardını eleştirmekte, altın standardının döviz kurlarında istikrarı getireceğini savını çürütmeye çalışmaktadır. Sonuç olarak, altın standardının ne arzu edilir ne de uygulanabilir durumda olduğunu öne sürmektedir. Uluslararası uygulaması olmadıkça bir ülkenin kendi içinde altın standardına geçmesinin mantığı yoktur. Altına endekslenmiş para birimleri faydadan ziyade zarara yol açabilir. Parasal iktisadın konusu para arzının kontrolüdür, paranın değerli bir maldan olması değildir. Altına bağlı para birimi konusunun artık ne konvansiyonel iktisatta ne de İslam iktisadında mevzubahis olmaması gerektiğini öne sürmektedir (Hasan, 2008).

Altın standardının uygulandığı dönemde devletlerin para üzerindeki egemenliğini nasıl kaybettiğini anlatan Tunçer, benzer durumu yaşayan Osmanlı Devleti ile diğer ülkeleri karşılaştırmaktadır. Bu kapsamda Osmanlılar'da metal para sisteminden altın para sistemine geçiş süreci ile bu süreçte karşılaşılan sorunlar anlatılmaktadır (Tunçer, 2012).

Tahir, İslam ekonomisinde para ve maliye politikalarına ilişkin bir literatür taraması olan bu çalışmada bu politikalara ilişkin kurumsal çerçeve genel olarak verilmekte ve hükümetin İslam ilkeleri doğrultusunda bu politikardaki rolü tartışılmaktadır. Ancak, bu çalışmada para üretimi ve para arzının kontrolü hususuna değinilmemiştir (Tahir, 2013).

İlk dönem İslam dünyasında para ve finans sistemini anlatan Sadr'ın eserinde, para, sermaye ve borç kavramları karşılaştırılmakta ve kullanılan altın sikkeler hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca, bu dönemde para arzı ve talebi ile tedavülünü belirleyen etkenler ile finansal istikrarı sağlamaya yönelik kural ve tedbirler anlatılmaktadır (Sadr, 2016).

Meera, Hz. Muhammed döneminden beri altın, dinar ve gümüş dirhem'in İslami para standartlarını oluşturduğunu ve İslami altın dinarın Hilafetin kaldırıldığı tarihe kadar İslam dünyasındaki para standardı olduğunu öne sürmektedir. Bu bağlamda, dinar ve dirhem'in İslam tarihi boyunca değişen standartlarını incelemekte dinarın günümüzde nasıl uygulanabileceğini tartışmaktadır. Burada para için öne çıkan özellik değer ölçme birimi olmasıdır (Meera, 2018).

Paranın ve para kurumlarının tarihi ve ideolojik değişim sürecini İslami açıdan ve Avusturya iktisat okulu bakış açısından karşılaştıran Javaid, İslami bir ekonomi ve para sisteminin temelini oluşturacak teorik bir analiz yapmayı amaçlamaktadır. Tartışmanın merkezinde bankaların kaydî para üretimi yer alırken bunun doğurduğu sorunlar anlatılmış ve alternatif yollar önerilmiştir. Bu çerçevede, modern para sisteminin ortaya çıkmaya başladığı

dönemde uygulanan çift metal sisteminin sorunları yüzünden kısmi rezerv bankacılığının yayılması ortaya konmaktadır (Javaid, 2019).

İslami para standardı olarak dinar ve dirhemin tarihteki farklı standartlarını araştıran Abdullah, esasında zekât, cizye, haraç, sarf vb. gibi İslam'ın emirlerini yerine getirmede kullanılan paranın günümüz standartları ile bir kıyasını yapmaktadır. İslami para standardının dinar ve dirhem olduğunu ve bu standardın uygulanmasını savunmaktadır (Abdullah, 2020).

Para Standartları

Para sistemi bir ekonomide para arzının kontrolünü sağlamak üzere konulan kurallar ve oluşturulan kurumlar bütünüdür. Para standardı ise altın ve gümüşün belirli bir ağırlığı ve ayarının ölçüt olarak belirlenmesi ve para birimlerinin buna göre birbirine çevrilmesidir. Günümüzde bu iki terim birbiri yerine kullanılabilir. Politika açısından devletin para sistemindeki rolü genelde ekonomik büyüme ve fiyat istikrarı hedefleri çerçevesinde para arzı ve talebinin kontrolü şeklinde ortaya çıkmaktadır. Para arzının başta ekonomideki fiyatlar olmak üzere birçok ekonomik faktör ve ekonomik büyüme üzerinde etkisi vardır. Dünya ekonomilerindeki dikkate değer dönüşüm ile özellikle son iki yüzyılda para sistemlerindeki dönüşüm göze çarpmaktadır. Kâğıt paranın yaygınlaşmasının bu dönüşümde büyük rolü olmuştur. Para sistemleri metal standardı ve kâğıt para standardı şeklinde temelde ikiye ayrılmakta olup bunların da kendi içinde farklı standartlar uygulanmıştır. Kâğıt paradan önce tek metal (monometalizm) ve çift metal (bi-metalizm) standartları var iken, sonrasında dünyada sırasıyla altın standardı, altın kambiyo standardı (Bretton Woods Sistemi) ve günümüzde halen işleyen itibarî para sistemi uluslararası para sistemleri olarak uygulanmıştır.

Tek metal sisteminde standart mübadele aracı olarak genelde altın veya gümüş kullanılmıştır. Gümüşün fiyatındaki dalgalanmaların daha fazla olması sebebiyle çoğu ülkede standart para olarak altın tercih edilmiştir (Tunçer, 2012). Çift metal standardında yine genelde bu iki metal standart mübadele aracı olmuş, mübadeleyi kolaylaştırmak için ikisi arasında otorite tarafından belirlenmiş sabit bir değişim oranı uygulanmıştır.

Metal para sisteminde, (mesela) altın hem mübadele aracı hem hesap birimidir. Altının ağırlığı ve ayarının hükümdarın mührü ile doğrulanarak darp edilen sikkeler mübadele aracı olarak kullanıldığı için para arzı tedavüldeki altın sikkelerin toplam ağırlığı ile doğal olarak sınırlanmış oluyordu. Bu nedenle devletin para arzını kontrol etmede rolü olmadığı görüşü öne çıkmaktadır. Dış ticaret fazlası vererek ülkeye altın girişini artırmak veya kıymeti olmayan

metalleri sikkelere karıştırıp tağış yapmak (sikkenin kıymetini düşürmek) gibi politikalar daha sonra ortaya çıkmış olsa da metal para sisteminde para arzının kontrolünün sınırlı olduğu kabul edilmektedir (Al-Jarhi, 1980). Tağış yoluyla devletin para arzında etkili olmasının sebebi olarak sikkelerin piyasada ağırlıklarına göre mübadele değerleri üzerinden değil hesap birimi olarak nominal değerleri üzerinden işlem görmesi gösterilebilir (Redish, 1993)

19. yüzyılın sonuna doğru ülkelerin altın standardını uygulamaya başladıkları görülmektedir. Altın standardında ülkelerin kâğıt para birimleri altının ağırlığına göre belirlenen sabit bir kura göre değer almaktaydı. Altın kuruna göre para birimi altının belirli bir ağırlığına denk gelmekte, böylece ülkelerin para birimleri altın kuru üzerinden sabitlenmekteydi. Birinci Dünya Savaşına kadar süren altın standardı döneminde uluslararası ticaret ve sermaye hareketleri serbest kalmıştır. Bu dönemin aynı zamanda Batılı ülkelerin sömürgecilik faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir dönem olması dikkat çekmektedir.

Altın standardında ülkedeki para otoritesi kendisine getirilen kâğıt para karşılığında değeri kadar altını ödemekle yükümlüydü. Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla ticaret ve sermaye hareketleri kısıtlanmış ve altın ihracı yasaklanmış olup ülkeler altın standardını terk etmiştir. 1929 Büyük Buhranı'nın da yaşandığı bu dönemde birçok bankacılık krizi ve ekonomik durgunluk meydana gelmiş, hükümetler ekonomiye daha çok müdahale etmeye başlamış ve uluslararası ticarete eski serbestliğin yerini korumacı politikalar almıştır. ABD'de gümrük vergilerinin artırılmasıyla başlayan korumacı politikalar daha sonra Avrupa'ya sıçrayınca dünya ticareti iyice daralmıştır (Öz, 2009). Para birimlerinde dalgalı kura geçilmiş olup İkinci Dünya Savaşına gelindiğinde çoğu ülke altın standardını terk etmiş bulunmaktadır (bkz. Tablo 1).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ülkeler arasındaki döviz kuru ve ticaret rekabetinden zarar gören uluslararası para sisteminin yeni ilkelerini belirlemek için 1944'te Bretton Woods Konferansı düzenlenmiştir. Altın kambiyo standardı olarak isimlendirilen bu yeni sistemde döviz kurlarında sağlamak ve uluslararası ticaret ile kalkınmayı desteklemek amacıyla Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası kurulmuş, daha sonra Dünya Ticaret Örgütü olarak kurumsal hale dönüşen Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması kabul edilmiştir.

Altın kambiyo standardında 1 ons altın 35 ABD dolarına eşit olacak şekilde sabitlenmiş, diğer ülke para birimleri ise ABD dolarına, dolaylı olarak da altına farklı kurlar üzerinden sabitlenmiştir. Bu şekilde, ABD doları altına dönüşebilen tek para birimi olmuş, altın talep eden ülkelere sabitlenen kur

üzerinden getirdikleri dolar karşılığında altın vermeyi taahhüt etmiştir. Ancak, gelen altın taleplerini karşılamakta güçlük çeken ABD'nin 1971 yılında altın penceresini kapatmasıyla Bretton Woods sistemi kısmen sona ermiştir. Halen bu sistemin kurumları ve kuralları varlıklarını ve faaliyetlerini aktif bir biçimde sürdürmektedir.

Tablo 1: Bazı Ekonomilerde Altın ve Altın Kambiyo Standartlarının Uygulandığı Dönemler

	Altın Standardı	Altın Kambiyo Standardı
Türkiye	1880 - 1914	1944 - 1971
İngiltere	1821-1914 & 1925-1931	1959-1972
Fransa	1878-1914 & 1926-1936	1959-1973
Norveç	1875-1914 & 1928-1931	1959-1972
Almanya	1871-1914 & 1924-1931	1959-1973
Japonya	1897-1917 & 1930-1931	1959-1977
İtalya	1884-1917 & 1927-1934	1959-1972
İsviçre	1878-1914	1959-1972
ABD	1880-1917 & 1922-1933	1959-1972
Kolombiya	1923-1932	1959-1970

Kaynak: (Abdullah, 2013; Bordo & Siklos, 2014).

Para birimlerinin altın ile olan bağının kopmasıyla para birimlerinin fiziksel bir varlığa dayanmadığı itibarı para sistemine geçilmiştir. Teorik olarak para otoritelerinin istediği zaman para basarak para arzını artırabileceği kabul edilirken, pratikte para otoritelerinin bu gücü sınırlı kalmıştır (Al-Jarhi, 1980). Merkez bankalarının döviz kuruna müdahale ederek ve etkileyerek para birimini yönettiği günümüzde uygulanan para sistemine kâğıt para birimi standardı veya kontrol edilen para birimi sistemi adı da verilmektedir (Chapra, 1996)

Metal para standardından kâğıt para standardına geçiş süreci paranın tarihi açısından bakıldığında hızlı bir süreç olmuştur. Bu süreci belirleyen en önemli unsur para arzının kontrolü olup bir yandan ülke para biriminin değerinde istikrarın sağlanması, diğer yandan döviz kurlarında aşırı dalgalanmanın önlenmesi öne çıkmaktadır.

İslami Para Standardına Dair Yaklaşımlar

Hız. Muhammed dönemi öncesinde Arap yarımadası ve komşu bölgeleri Roma ve Pers İmparatorlukları hâkimiyeti veya etkisi altında idi. Arapların daha çok Romalılar ve Perslerle ticaret yapıyor olması alışveriş işlemlerinde Romen dinarı ile Pers dirheminin baskın olmasını sağlamış ve bu paraların ağırlıkları ile altın ve gümüş içerikleri para değeri standardını oluşturmuştur. Ayrıca, Arabistan'da bulunan altın madenleri mübadele aracı olarak altının kullanılmasını yaygınlaştırmış, dinar ve dirhem dışında altın külçelerle de ödemelerde kullanılmıştır. Burada dikkat çeken husus, farklı sikkeler dinar ve dirhem ile değiştirilirken, bunların adedinden ziyade ağırlıklarının hesaplanmasıdır (Sadr, 2016).

Hız. Muhammed Müslümanlar için para standardı olarak dinar ve dirhemi kabul etmiştir. Meera'ya göre, bunlar mahiyeti itibariyle İslam hukukunun gayesine uygun olmasaydı Hız. Muhammed bunları kabul etmezdi. Dinar ve dirhem en önemli özelliği istikrarlı bir değer ölçme birimi olmaları ve ödemelere konu olan şeylerin değerini adil bir şekilde ölçmeye yararıdır (Meera, 2018). Hız. Muhammed zamanında bimetalist para standardında para olarak altın ve gümüş kullanılmaktaydı. O dönemde günümüzdeki gibi belki para sistemi denecek kurallar ve kurumlar yoktu, ancak para arzıyla ilgili sorunlar İslam tarihinde çok defa baş göstermiştir. Hız. Muhammed ve Hulefa-i Raşidin dönemlerinde para arzına yönelik bir adım atılmamıştır. Para arzı önemli ölçüde dış ticaret ile dengelenmekte, piyasada para bolluğu ve darlığına göre ya dışarıdan daha fazla mal getirilmekte veya dışarıya daha fazla mal satılmaktaydı (Tahir, 2013).

Orman (2014), Müslümanların o dönemki iki süper gücü olan Romalılar ve Perslerin para sistemlerini başta hiç dokunmadan benimsemelerini, sonra zamanla ve tedrici olarak bunları sentezleyerek bimetalist yeni bir para sistemi geliştirmelerini, kurumların İslamlaştırılması kavramının en çarpıcı örneklerinden biri olarak görmektedir. Hız. Ömer döneminde dirhemlerin ağırlıklarının standardize edilmesi ve Emevî Halifesi Abdülmelik bin Mervan döneminde ilk İslami dinarın basılması, bu sentez sürecinin örneklerindendir (Orman, 2014). Daha sonra piyasadaki nakit ihtiyacını karşılamak için fülüs adı verilen ve itibarî para niteliği taşıyan bakır sikkelerin İslam devletlerinde kullanıldığını görüyoruz.

İslami bir para sisteminde uygulanması gereken para standardı konusunda görüşler ikiye ayrılmaktadır. İlk görüşe göre itibarî para sisteminin aynen benimsenerek merkez bankasının karşılıksız (her ne kadar karşılığının merkez

bankasının itibarı ve ona olan güven olduğu söylene de) para basmaya devam etmesi makul görülmektedir. Bunun için de bir görüş ayrılığı bulunmakta olup itibarî para sisteminde para arzının büyük kısmını oluşturan bankaların ürettiği kaydı paranın ortadan kaldırılarak sadece merkez bankasının para basması gerektiği öne sürülmektedir. İkinci görüşe göre merkez bankasının bastığı paranın varlığa dayalı olması gerekmektedir. Dayanak varlık olarak ise altın öne çıkmaktadır. Bir diğer yaklaşıma göre para standardına dair görüşler parayı yalnızca altın ve gümüş ile sınırlayanlar ile sınırlamayanlar şeklinde sınıflandırılabilir.

Günümüzde bir ekonominin sağlığı ile ilgili en önemli gösterge olarak istikrarlı büyüme karşımıza çıkmakta iken, 16. yüzyıla kadar İslam âlimlerinin çalışmalarında böyle bir endişeye rastlanmamaktadır. Daha ziyade paranın satın alma gücündeki dalgalanmanın sosyal etkileri dile getirilmektedir (Javaid, 2019). Para arzının kolayca manipüle edilemediği metal para sisteminde böyle bir endişeyi o dönemki İslam âlimleri taşıırken, çağımız İslam âlimlerinin günümüz para sistemine yaklaşımları farklılık arz etmektedir. İtibari kağıt paranın kabulü hususunda neredeyse bir konsensüs sağlanmış olup 1982 senesinde Dünya İslam Birliğinin (Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî) ve 1986 senesinde İslam İşbirliği Teşkilatının fıkıh komitelerince verilen fetvalarla bu durum resmiyet kazanmıştır. Fetvalarda ayrıca para biriminin idari otorite tarafından basılması ve istikrarlı bir değere sahip olması gerektiği vurgulanmıştır (Chapra, 1996)

İslam âlimlerinin katıldığı bir anket çalışmasının sonucuna göre çoğunluk kâğıt para yerine altın veya gümüş paranın kullanılması gerektiğine inanmamakta, büyük bir çoğunluk ise İslam'da paranın altın ve gümüşle sınırlı olduğu görüşüne karşı çıkmaktadır. Öte yandan, katılımcıların yarıya yakınının itibarî paranın caiz olmadığını düşünmesi dikkat çekmektedir (Jaffar, Abdullah, & Meera, 2017). Paranın altın ve gümüşle sınırlı olduğunu savunanlar delil olarak Kur'an'da ve Sünnette riba ve sarfa dair dini hükümler ile zekât gibi mali yönü olan ibadetlerde altın ile gümüşün zikredilmesini göstermektedir. Paranın altın ve gümüş ile sınırlandırılmayacağını savunanlar bir tür itibarî para olarak görülen fülûsu da para kabul etmektedir. Hz. Ömer'in (r.a.) deve derisinden para yapma fikrini, eşyada asıl olan ibahadır ilkesini (fıkıhta yasaklanmayan her şey helaldir) ve İslam hukukunun gayesi bağlamında amme maslahatı için buna kara verme yetkisinin hükümet elinde olduğunu öne sürmektedirler (Haneef & Barakat, 2006).

Hasan'a (2008) göre, paranın İslami olanı ve olmayanı yoktur. Zamanında Müslüman toplamlarda kullanılan altın dinar o toplumda genel kabul gören sosyal bir gelenektir. Kavramların ve anlamlarının zaman ve mekânın değişmesiyle değiştiği aşikârdır. Yenilikler ortaya çıktıkça ve öğrenildikçe farklı kavramlar ortaya çıkmakta ve algı da buna göre değişmektedir. Önemli olan temel sağlam zemine oturtulmasıdır. Para konusunda bu temel istikrarlı bir değer ölçme standardının bulunmasıdır. Abdullah'a (2020) göre, (itibarî) bakır parasını tağşış eden ve değerini düşüren Memluklerin para yönetimindeki zafiyeti 1517'de Osmanlılarca fethedilmelerine sebep olmuştur. Benzer şekilde, Osmanlı İmparatorluğunda kâğıt para kullanılmaya başlanması ve dış borçlarının artması zayıflamasına sebep olmuştur.

Osmanlılar'ın son döneminde para rejiminde hızlı değişiklikler olmuştur. 1844'te yapılan tashih-i sikke reformuyla altın ile gümüş arasındaki kurun sabitlendiği çift metal standardına geçilmiş olup tağşış uygulamasına son verilmiştir. Dünya piyasalarında gümüşün değerinin düşmesiyle altın-gümüş kurunu sürdürmek zorlaşmış ve çift metal sistemi terk edilerek altın standardına geçilmiştir. Ancak, altın standardı düzgün şekilde işlememiş olup yurtiçindeki günlük işlemlerde çoğunlukla gümüş kullanılmış, uluslararası ödemeler altınla yapılmıştır (Tunçer, 2012). Bu dönemde piyasada birden fazla para türü görmek mümkündür.

Tablo 2: Tanzimat Sonrası Dönemde Osmanlı Para Rejimi

Yıl	Para Standardı	Tedavüldeki Para Türleri	Para Otoriteleri
1844	Çift metal	Altın sikke, Gümüş sikke, Devlet banknotu	Darphane, Hazine
1863	Çift metal	Altın sikke, Gümüş sikke, Özel banknot	Darphane, Bank-ı Osmanî-i Şahane
1876	Çift metal	Altın sikke, Gümüş sikke, Devlet banknotu, Özel banknot	Darphane, Hazine, Bank-ı Osmanî-i Şahane
1880	Altın Standardı	Altın sikke, Gümüş sikke, Özel banknot	Darphane, Bank-ı Osmanî-i Şahane
1914	Kâğıt Para	Altın sikke, Gümüş sikke, Devlet banknotu	Darphane, Hazine

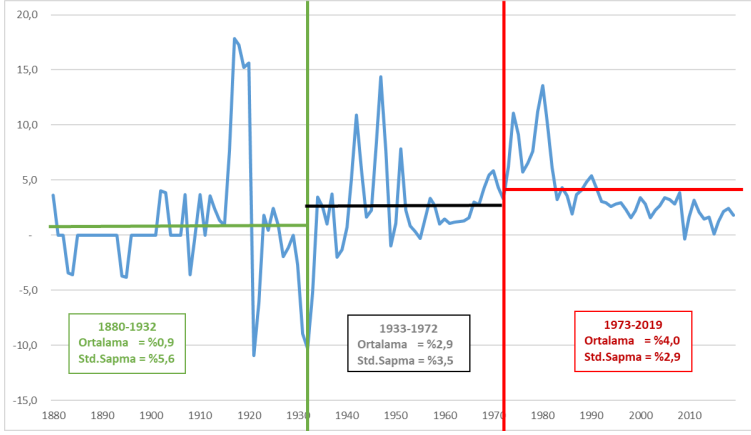
Kaynak: (Tunçer, 2012).

Görüşler ve Değerlendirmeler

Ekonominin etkin ve verimli bir şekilde çalışmasını kolaylaştırmak için paranın değer ölçme birimi özelliğinin korunması gerekir. Bu bakımdan, günümüzde kâğıt para sistemi bahsettiğimiz istikrarı sağlayamadığı için eleştirilmekte olup para sisteminde reforma gidilmesi tartışmasının eksenini istikrar kavramı oluşturmaktadır.

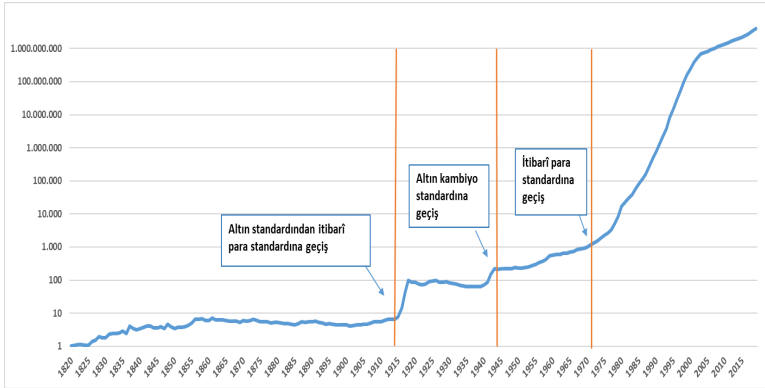
Altın standardında para birimleri altın karşılığı bir değer ifade eden temsili para birimleriydi ve talep edildiğinde altınla değiştirilebilirdi. Bu şekilde içsel bir değere sahip olan para birimlerinin arzında aşırı bir genişleme yapmanın mümkün olmaması para otoritelerini tabii olarak disiplin altına almıştır. Bu tür tabii bir kontrolün kâğıt para sisteminde olmaması para arzının aşırı genişlemesine imkân sunmakta olup yüksek oranlarda enflasyona ve döviz kurlarında aşırı dalgalanmalara neden olmaktadır (Chapra, 1996). Döviz kurlarının istikrarlı olması için altın standardına dönülmesi fikri ortaya çıkmaktadır. Döviz kurlarındaki aşırı dalgalanmalar uluslararası ticareti ve finansmanı olumsuz etkilemektedir. Dış borçlanmada verilen krediler kreditor ülkenin para birimi veya ABD Doları veya Euro gibi rezerv para birimleri üzerinden verildiği dikkate alındığında borçlu ülkeler döviz kuru riskine maruz kalmaktadır. Ancak, altın standardına geçişte döviz kuru istikrarının avantajları ve mahzurlarının göz önüne alındığı pek söylenemez. Bu geçiş paranın mahiyetindeki değişim sürecinin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Değerli metale dayalı olan ülke para birimleri hükümetlerin tercihiyle altına dayalı hale gelmiştir (Hasan, 2008). ABD'de İç Savaş sonrası altın standardının uygulanmaya başladığı 1880 ile sona erdiği 1933 yılları arasında yıllık ortalama tüketici fiyat enflasyonunun yüzde 0,9 ve standart sapmasının yüzde 5,6 olduğu görülmektedir (Grafik-1). Yine ABD'de altın kambiyo standardının sona ererek kontrol edilen para standardının başladığı 1973 ile 2019 yılları arasındaki yıllık ortalama enflasyon oranının yüzde 4 ve standart sapmasının yüzde 2,9 oldu görülmektedir. Merkez bankalarının politikalarına yönelik araçlarını daha esnek biçimde kullanabildikleri kontrol edilen para standardında fiyat dalgalanmalarının daha az olduğu söylenebilir. Ancak, ortalama enflasyon oranının bu denli yüksek olması, uzun vadedeki üssel artışı da dikkate alındığında, fiyat istikrarının uzun vadede oldukça bozulduğunu göstermektedir.

Grafik 1: ABD’de Tüketici Fiyat Enflasyonu, 1880 - 2016

Kaynak: Federal Reserve Bank of St. Louis FRED’den (2020) alınan veriyle yazar tarafından hazırlanmıştır.

Para standardındaki değişimin fiyat istikrarına etkisi Türkiye örneğinde dikkat çekicidir. Metal para standardı ve altın standardı sonrası Birinci Dünya Savaşının başlaması ve 1914’te itibarî para standardı uygulamasına geçilmesiyle fiyat istikrarındaki kayıp görülmeye başlanmaktadır (Grafik-2). 1944 -1971 döneminde uygulanan altın kambiyo standardında bir nebze istikrarın korunduğu görünse de 1971 sonrası dönemdeki durum çarpıcıdır.

Grafik 2: Türkiye’de Genel Fiyat Düzeyi, 1820 – 2019, (1918 = 100, logaritmik)¹

Kaynak: (data.worldbank.org, 2020; Pamuk, y.y.) adreslerinden alınan veriyle yazar tarafından hazırlanmıştır.

- Şevket Pamuk’un Osmanlı ve Türkiye Ekonomisine ilişkin veri setinde yer alan genel fiyat düzeyi 1820 – 2005 yıllarını kapsamaktadır. 2006 – 2019 yıllarına ilişkin tüketici fiyat endeksi verisi Dünya Bankasının “The World Development Indicators” veri tabanından alınmış ve önceki veri ile uyumlu hale getirmek için yeniden hesaplanmıştır.

Hasan (2008), altın standardı görüşüne karşı çıkmakta olup altın standardının bir ülkenin para birimi hacmini istikrarlı hale getirmediği için fiyatlarda da istikrar sağlamayacağını öne sürmektedir. Sadece para birimi hacmi ile altın hacmi arasındaki ilişki de istikrarı getirir. Altının hacmi değiştiğçe para birimi hacminin de değişmek zorunda olması gerektiğinden fiyat istikrarını sağlamak kolay değildir. Altın standardında başka ülkelerde yaşanan enflasyon ve deflasyon diğer ülkelere de sıçramaktadır. Altın standardındaki ülkeler deflasyonist eğilim gösterir, çünkü ülkeden altın çıkışı kredi hacminin daralmasına neden olurken ülkeye altın girişi olduğunda kredi genişlemesi yönünde bir baskı olmaz. Diğer taraftan, küresel çapta finansal işlemler dünyadaki reel çıktının parasal değerinin çok üzerindedir. Para birimlerinin tekrar altına bağlı hale gelmesi durumunda bu finansal işlemler için gereken para ihtiyacına karşılık verilemez hale gelinecektir. Dolayısıyla, altın standardına dönüş mümkün değildir. Uluslararası çapta uygulanmadıkça bir ülkenin altın standardına geçmesinin anlamı yoktur. Bu şekilde altın ne enflasyona karşı bir ihtiyati yatırım ne de daha iyi bir yatırım alternatifi olur.

Metal standardı ve altın standardının uygulamada ciddi sorunlar taşıdığını belirten Chapra, İslam ülkeleri için günümüzdeki kontrol edilen para birimi sistemine alternatif bir sistem bulmanın mümkün görünmediğini ifade etmektedir. Hz. Muhammed döneminde ve erken dönem İslam tarihinde kontrol edilen para birimi sisteminin uygulandığına dair bir örnek bulunmamaktadır. O halde eski sisteme mi dönülmelidir yoksa mevcut sistemin İslam hukukunun gayesine nasıl uygun hale getirileceğinin yolları mı aranmalıdır sorusu ortaya çıkmaktadır. (Chapra, 1996. Para sistemlerinin ekonomilerdeki dönüşüm süreciyle birlikte değiştiği göz önüne alındığında, İslami bir iktisadi sistemin etkin ve iddiasına uygun biçimde çalışmasını sağlayacak ve bu sistemin kurumlarıyla uyumlu olacak bir para sisteminin tasavvur edilmesi yerinde olacaktır.

Merkez bankalarının para politikasındaki rolü açısından bakıldığında, altın standardındaki başlıca sorumlulukları ülke para birimi ile altın arasındaki resmi çapayı korumak olmuştur. Savaş veya finansal kriz gibi acil durumlarda bu sorumluluk geçici olarak askıya alınmış ve merkez bankalarının itibarı para basmalarına izin verilmiştir. Sonrasında tekrar resmi kurdan para biriminin altına konvertibilitesini sağlamaya çalışmışlardır (Bordo & Siklos, 2014). Altın standardında merkez bankaları bastıkları banknotları bedelsiz şekilde altınla değiştirmekteydi. Bu noktada ülkedeki altın rezervlerinin yeterli düzeyde tutulması, özellikle cari açık veren ülkeler için, başlı başına bir sorundu. Konvertibiliteyi 1928 yılına kadar sürdürebilen ülkeler altın rezervlerinin erimesiyle altın standardını terk etmek zorunda kalmışlardır (Redish, 1993)

Kontrol edilen para veya itibarî para standardında para borca dayalı olarak piyasaya sürülmektedir. Altın standardında kâğıt paranın dayanağı altındır ve altın ile değiştirilebilir olmuştur. Ancak, günümüzde paranın temelde iki kaynağı vardır. Merkez bankasının bastığı banknotlar karşılıksızdır ve merkez bankasının yükümlülüğü olarak durmaktadır. Bankaların ürettikleri kaydî para da itibarîdir ve bankalar kredi verdikçe mevduat şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu haliyle kaydî para da bankaların yükümlülüğü olarak durmaktadır. Toplam para arzının genelde yüzde 90'dan fazlasını bu kısım oluşturmaktadır (Tekdoğan, 2020a). Günümüz para sisteminde paranın borca dayalı olması ve borca uygulanan faiz nedeniyle paranın değeri sürekli aşınmak zorunda olup paranın değerinde istikrarı sağlamak mümkün değildir.

İslam dünyasında geleneksel para sisteminden piyasada güveni koruması beklenmekteydi. Para kavramının değişmesiyle para alınıp satılarak azami kazanç getirmesi beklenen bir meta haline gelmiştir. Bankalar para alım satımında uzmanlaşmış, paranın kendine yüklenen bu rolü piyasanın tüm kurumlarını etkilemiş, bu etki toplumun diğer katmanlarına yansımıştır. Paranın sermaye haline geldiği ve başlıca hedefin azami kazanç elde etmek olduğu bu dönemde insan, makine, arazi, hammadde vs. daha ziyade sermaye üretecek üretim faktörleri haline gelmiştir (Javaid, 2019).

Uluslararası ticaret para sisteminin belirlenmesinde önemli bir etkidir ve para sistemindeki dönüşüm bu suretle ülkeler arasında yayılmaktadır. Hz. Muhammed döneminde uluslararası ticarete en çok altın ve gümüş kullanılıyordu ve İslami para standardı buna göre şekillenmişti. Geçtiğimiz yüzyıldaki yaşanan gelişmeler sonucunda ise ABD doları uluslararası ödemelerde başlıca ödeme aracı haline gelmiş ve rezerv para olmuştur. Para sistemindeki istikrarsızlığın temel nedenlerinden biri de budur ve sorunun çözümü için kolektif adımlar atmak gerekmektedir.

Sonuç

İslam iktisadında para sistemini çevreleyen konular arasında para standardı, para arzı ve talebinin yönetimi, kaydî para sorunu, paranın üretimi, merkez bankasının ve hükümetin rolü yer almaktadır. İslami para standardı ise para sisteminin mihengidir. Adaleti, güveni ve refahı tesis etme yolunda İslami para standardı yalnızca İslam âleminin değil tüm insanlığın ihtiyacıdır. İslami para sistemi tartışmalarında bu konunun daha fazla yer alması gerekmektedir. Ekonomilerin ve para sistemlerinin birbirine bu kadar entegre olduğu uluslararası bir sistemde teorik tartışmaların pratiğe dökülmesi kolay değildir. Çalışmamız kapsamında bazı fikirler öne çıkmaktadır.

Öncelikle, dijital paraların tartışıldığı, paranın yüzde 95'e yakın oranda elektronik platformlarda kullanıldığı günümüzde altın veya gümüş gibi fiziki metal paraya dönmeyi tartışmaya yer yoktur. Bunun yerine altın standardına dönme fikri tartışılabilir. Altın standardının tarihte çok kısa bir zaman diliminde uygulanmış olması dikkate alınmalıdır. Altına dayalı para birimleri ile ilgili geçmişte yaşanan sorunları aşacak mekanizmalar günümüz teknolojik imkânlarıyla geliştirilebilir.

Diğer taraftan, paranın bir varlığa dayanması gerekliliği konusunda İslam iktisatçıları arasında görüş farklılıkları bulunmaktadır. Reel varlığa dayalı paranın borca dayalı paraya göre fiyat istikrarını sağlamada daha başarılı olduğu görüşü baskın durmaktadır. Her iki türlü de bankaların kaydî para üretimi meselesi önümüzde durmaktadır. Bu bir mecburiyet haline mi gelmiştir? Değil ise kaydî para meselesi nasıl çözümlenecektir? Çözülemiyorsa para sistemimiz nasıl ıslah edilecektir? İslami para sisteminin inşasında bu soruların adım adım netleştirilmesi ve sistemin kendi içinde tutarlılığının sağlanması gerekir.

İslami para sistemi konusunda, konvansiyonel iktisattaki tartışmalarda da olduğu gibi, meselenin sadece para arzı kısmına odaklanılmaktadır. Ancak, para sisteminde para arzının kontrolü kadar sistemdeki para talebinin kontrolüne yönelik ekonomik ve sosyal araçlar ile sistemde yer alacak kurumlar ve bunların ıslahı da önemlidir. Meselenin bu boyutuna gereken önem verilmeli ve Müslüman profiline uygun, israf, gösteriş ve açgözlülükten uzak şekilde para talebinin yönetimi alanında ekonomik ve sosyal yöntemleri araştırılmalıdır.

Günümüzde kontrol edilen para standardı olarak ifade edilen para sistemi, esasında ABD doları standardına dayalıdır denebilir. Ülkelerin para birimlerinin değerleri ABD dolarına göre ölçülmekte olduğuna göre ABD doları uluslararası para sisteminin mihengidir demekte sakınca yoktur. Özellikle enerji hammaddesi ihracatıyla uluslararası ticaret hacminin önemli bir kısmını elinde tutan İslam ülkeleri için bu sorgulanması gereken bir durumdur. Meselenin siyasi boyutu bu çalışmanın kapsamında değildir. Yine de, İslam İşbirliği Teşkilatına üye ülkelerin güçlü bir parasal birlik oluşturup reel varlıklara dayalı bir para standardı benimseyip ekonomik ilişkilerini ve ticaretlerini buna dayandırmaları büyük bir adım olacaktır. Ancak, kaydî para meselesi çözülmeden İslami para standardının paranın değerinde istikrara sağlayacağı katkı sınırlı olacaktır. Bu nedenle, kapsamı İslami para standardı ile sınırlı bu çalışmanın, İslami para sistemini çevreleyen konuların tümünü kapsayıcı şekilde ele alınması faydalı olacaktır.

Kaynakça

- Abdullah, A. (2013). "Examining the Value of Money in Turkey Over the Long Term (1469-2009)". *Asian Social Science*. 9(17). ss. 187-208. <https://doi.org/10.5539/ass.v9n17p187>
- Abdullah, A. (2020). "The Islamic Monetary Standard: The Dinar and Dirham". *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*. (2020/1). ss. 1-29. <https://doi.org/10.25272/ijisef.659330>
- Al-Jarhi, M. (1980). *A Monetary and Financial Structure for an Interest-Free Economy: Institutions, Mechanism & Policy*. <https://mpr.a.ub.uni-muenchen.de/66741/>
- Bordo, M., & Siklos, P. (2014). *Central Bank Credibility, Reputation And Inflation Targeting In Historical Perspective* (Sayı 20693). Cambridge. Massachusetts.
- Chapra, M. U. (1996). "Moneraty Management in An Islamic Economy". *Islamic Economic Studies*. 4(1). ss. 1-35.
- data.worldbank.org. (2020). "Consumer Price Index (2010 = 100)". Tarihinde 11 Ekim 2020. adresinden erişildi World Development Indicators website: <https://data.worldbank.org/>
- Federal Reserve Bank of St. Louis FRED. (2020). "Consumer Price Index for All Urban Consumers: All Items in U.S. City Average [CPIAUCNS]". Tarihinde 09 Ekim 2020. adresinden erişildi <https://fred.stlouisfed.org/series/CPIAUCNS>
- Haneef, M. A., & Barakat, E. R. (2006). "Must Money Be Limited to Only Gold and Silver?". *Journal of King Abdulaziz University-Islamic Economics*. 19(1). ss. 21-34.
- Hasan, Z. (2008). "Ensuring Exchange Rate Stability: Is Return to Gold (Dinar) Possible". *Journal of King Abdulaziz University-Islamic Economics*. 21(1). ss. 3-25. <https://doi.org/10.4197/islec.21-1.1>
- Jaffar, S., Abdullah, A., & Meera, A. K. M. (2017). "Fiat Money: From the Current Islamic Finance Scholars' Perspective". *Humanomics*. 33(3), 274-299. <https://doi.org/10.1108/H-01-2017-0013>
- Javaid, O. (2019). "Historical and Ideological Peculiarity of the Monetary Institutions: Islamic and Austrian School's Perspectives". *Islamic Monetary Economics and Institutions*. ss. 65-85. https://doi.org/10.1007/978-3-030-24005-9_5
- Khan, M. S., & Mirakhor, A. (1989). "The Financial System and Monetary Policy in an Islamic Economy". *Journal of King Abdulaziz University-Islamic Economics*. 1. ss. 39-57. <https://doi.org/10.4197/islec.3-1.5>
- Meera, A. K. M. (2018). "Islamic Gold Dinar: the Historical Standard". *International Journal of Islamic Economics and Finance*. 1(1). ss. 109-122. <https://doi.org/10.18196/ijief.116>
- Orman, S. (2014). *İslami İktisat, Değerler ve Modernleşme Üzerine*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Öz, S. (2009). *Kriz ve korumacılık: Tarih tekrerr edecek mi?* (Sayı 0904). İstanbul.
- Pamuk, Ş. (y.y.). "Prices and Wages in Turkey (1820-2005)". Tarihinde 11 Ekim 2020, adresinden erişildi https://ata.boun.edu.tr/sites/ata.boun.edu.tr/files/faculty/sevket.pamuk/database/19b-ucetler_tablolar.pdf
- Redish, A. (1993). "Anchors Aweigh: The Transition from Commodity Money to Fiat Money in Western Economies". *The Canadian Journal of Economics*. 26(4). ss. 777-795. <https://doi.org/10.2307/135820>
- Sadr, S. K. (2016). "The Economic System of the Early Islamic Period". *The Economic System of the Early Islamic Period*. 135-158. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-50733-4>

- Tahir, S. (2013). "Fiscal and Monetary Policies in Islamic Economics : Contours of an Institutional Framework". *Islamic Economic Studies*. 21(2). ss. 1–23. <https://doi.org/10.12816/0001556>
- Tekdoğan, Ö. F. (2020a). "Bankaların Kaydi Para Üretimi ve İktisadi Etkileri". İçinde M. Şimşek & M. Samar (Ed.). *İslami Finans ve Finansal Teknolojiler*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları.
- Tekdoğan, Ö. F. (2020b). "Kısmi Rezerv Bankacılığı Sistemi ve İslami Bir İktisadi Düzen İçin Uygunluğu". İçinde C. Korkut (Ed.). *İslam İktisadında Para Bakırdan Dijitale*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tunçer, C. (2012). *Monetary sovereignty during the classical gold standard era: the Ottoman Empire and Europe. 1880–1913*. (165). 1880–1913. Tarihinde adresinden erişildi <http://www2.lse.ac.uk/economicHistory/home.aspx>